

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

Ю. П. Битяк, канд. юрид. наук, проф. (головний редактор); **О. В. Петришин**, д-р юрид. наук, проф. (заступник головного редактора); **М. П. Воронов**, канд. юрид. наук, проф.; **Л. М. Герасіна**, д-р соц. наук, проф.; **Ю. М. Грошевий**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Колісник**, канд. юрид. наук, доц.; **О. Д. Крупчан**, канд. юрид. наук, доц.; **М. І. Панов**, д-р юрид. наук, проф.; **П. М. Рабінович**, д-р юрид. наук, проф.; **М. Я. Сегай**, д-р юрид. наук, проф.; **О. Ф. Скакун**, д-р юрид. наук, проф.; **Ю. М. Тодика**, д-р юрид. наук, проф.; **І. В. Яковюк**, канд. юрид. наук, доц. (відповідальний секретар)

Видавець

Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування

61002, Харків, вул. Пушкінська, 77

Тел. 43-12-29

Видавництво

«Право» Академії правових наук України

61002, Харків, вул. Чернишевського, 80

Тел. 164-553

ISBN 966-8467-04-3

© Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування, 2003
© Видавництво «Право», 2003

П. М. Любченко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Громадянське суспільство: концептуальні особливості інтерпретації

Останнє десятиліття тема громадянського суспільства є однією з найбільш актуальних у науковій і суспільно-політичній літературі. Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні є однією з основних на етапі політичних та інституційних трансформацій, про що свідчить і частота згадування цього терміна в актах органів державної влади. Відповідно до ст. 6 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України» розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів є одним із пріоритетів національних інтересів України. Проблема розвитку людського потенціалу та формування громадянського суспільства згідно зі ст. 7 Закону України від 11 липня 2001 р. «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», є одним із пріоритетних напрямів інноваційного розвитку науки і техніки на період до 2006 р. При Президентові України діє Комісія сприяння демократизації та розвитку громадянського суспільства, створена Указом Президента України № 245 від 11 квітня 2001 р.

© Любченко П. М., 2003

Відповідно до Концепції адміністративної реформи в Україні концептуальною основою реформування уряду має бути законодавче визначення ключових напрямів його діяльності, серед яких одним із головних є вироблення стратегічного курсу виконавчої влади щодо здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, спрямованої на розвиток громадянського суспільства. Згідно із Стратегією реформування системи державної служби в Україні, затвердженою Указом Президента України від 14 квітня 2000 р. № 599/2000, створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства є одним із основних завдань державної служби. Однак, незважаючи на актуальність, поняття громадянського суспільства, будучи давно відомим, виявилось для вітчизняної юридичної науки відносно новим і не дослідженим, відсутня однаковість розуміння його змісту, структури, взаємовідносин з державою. Дослідження проблем становлення і розвитку громадянського суспільства проводили О. Ф. Фрицький¹, В. М. Селіванов², В. В. Речицький³, але в їх роботах не проводилося узагальнення підходів щодо його інтерпретації. Метою цієї статті є аналіз існуючих концепцій громадянського суспільства, формулювання висновків щодо його змісту, що має як наукове, так і практичне значення і може бути враховано в нормотворчій діяльності органів публічної влади.

Існуючі уявлення про громадянське суспільство досить різні. Суть більшості публікацій зводиться, як правило, до протиставлення громадянського суспільства і держави. І. А. Бутенко розглядає громадянське суспільство, як систему незалежних, автономних від держави інститутів і відносин, заснованих на свободі особистості, політичному плюралізмі і демократичній правосвідомості⁴. Ж.-Ф. Ревель стверджував, що гро-

¹ Див.: Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. — К., 2002. — С. 100–101.

² Див.: Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. Монографія. — К., 2002. — С. 226.

³ Див.: Речицький В. В. Політична активність. Конституційні аспекти. — К., 1999. — С. 437.

⁴ Див.: Бутенко И. А. Способствуют ли программы высшего образования становлению гражданского общества? // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. — 2001. — № 4. — С. 110.

мадянське суспільство складається з громадян, які діють у всьому за власною ініціативою, поза актами держави і без відповідальності перед державною владою¹. О. Ф. Фрицький вважає, що громадянське суспільство являє собою систему самостійних і незалежних від держави суспільних відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів людини і колективів у духовній, соціальній і культурній сферах. Зокрема, воно охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, включаючи власність, працю, підприємництво, організацію і діяльність громадських об'єднань, сферу виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, норми етики поведінки людини тощо². На думку М. Новака, ефект громадянського суспільства виникає внаслідок політичної диференціації світу, в результаті якої економічні і морально-культурні системи стають автономними щодо держави³. За уявленнями Д. Сарторі, громадянське суспільство — це відкрите суспільство, в якому суспільне превалює над державним, а демос передреує владі⁴.

Інші автори вважають істотною ознакою громадянського суспільства наявність недержавних інститутів та їх активну діяльність. Е. Баталов розглядає громадянське суспільство як феномен, інституційною основою якого є соціальні групи, організації і рухи «неполітичного» характеру⁵. Д. Грін називав громадянське суспільство недержавним добровільним «царством загальної активності», яке керується почуттям обов'язку людей по відношенню один до одного і до соціальної системи свободи в цілому⁶. На думку В. М. Селіванова, грома-

¹ Див.: *Revel J.-F. Democracy Against Itself.* — USA: Free Press, 1993. — P. 30.

² Див.: Фрицький О. Ф. Конституційне право України. — С. 100.

³ Див.: *Novak M. The Spirit of Democratic Capitalism.* — London: IEA Unit, 1991. — P. 416.

⁴ Див.: *Sartori G. Democratic Theory.* — Westport: Greenwood Press, 1973. — P. 26.

⁵ Див.: *Баталов Э. Гражданское общество // Народный депутат.* — 1992. — № 6.

⁶ Див.: *Green D. Reinventing Civil Society.* — London: IEA Unit, 1993. — P. 3.

дянське суспільство формується там і тоді, де і коли виникає комбінація економічних, релігійних, світоглядних, політичних, державних, юридичних тощо умов і чинників, яка (комбінація) створює передумови перетворення соціального статусу людини на правовий статус особистості, вільної і рівної іншим особистостям, котрі мають фундаментальні невід'ємні права; при цьому громадянське суспільство і демократичний режим організації й управління цим суспільством не обов'язково передбачають одне одного.

Природні права і свободи людини мають складати стрижень структури правових відносин сучасного громадянського суспільства. Міжнародний досвід політичного розвитку країн з різним державним устроєм доводить, що суттєвим елементом сучасних політичних та юридичних концепцій громадянського суспільства є визнання ідеї захисту і забезпечення в суспільному процесі принципу множинності й різноманітності соціальних інтересів, прав і свобод людини¹. Якщо виходити з того, що головною дійовою особою суспільства є конкретна людина, індивід, то громадянське суспільство можна визначити як певну сукупність суспільних відносин і відповідних їм формальних та неформальних соціальних інститутів, що опосередковують приватне життя людини, сприяють задоволенню її приватних потреб та законних інтересів і прав у межах публічних потреб, інтересів, цілей².

Важливу роль у формуванні громадянського суспільства окремі науковці відводять праву. І. Воронов вважає, що лише по-справжньому правове суспільство може бути і суспільством громадянським³. На думку Р. М. Шабуніна, громадянське суспільство — це суспільство, пов'язане правом⁴.

¹ Див.: *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — С. 221.

² Див.: *Мацюк Л.* Громадянське суспільство — соціальна основа держави, влади і демократії // *Українське право.* — 1995. — № 1(2). — С. 25.

³ Див.: *Воронов І.* Не проклинати, а осмислювати минуле // *Віче.* — 2003. — № 1. — С. 27.

⁴ Див.: *Шабунин Р. М.* Гражданское общество: история и современность: Учебное пособие. — Чебоксары, 1996. — С. 13.

Особливу позицію займає М. Волсер, для якого громадянське суспільство нагадує спільне підприємство, публічне місце, де люди дискутують і обговорюють спільні інтереси, намічають свої цілі і обмірковують прийнятний для них ризик¹.

Певною мірою громадянське суспільство ототожнюють з демократією. На думку Р. Дарендорфа, громадянське суспільство є загальний «знаменник» справжньої демократії і ефективно ринкової економіки². Д. Штюдемманн вважає, що громадянське суспільство — елементарна складова частина діючої демократії³.

Деякі автори розглядають громадянське суспільство як важіль у системі стримувань і противаг, засіб обмеження державної влади. На їх думку, громадянське суспільство, будучи відмежованим, відокремленим від державної машини як апарату громадянського адміністрування, є межею державної влади, обставиною, яка стримує її невпинне прагнення до абсолюту, авторитаризму. Воно є не структурною одиницею, а насамперед способом життя людей у стилі приватності, сферою людської свободи, це — життєдіяльність особистостей поза офіційною регламентацією, властива кожній людині частка неказеного, цивільного в її житті⁴. Забезпечуючи умови для існування недержавних центрів політичної влади, громадянське суспільство виступає необхідним засобом обмеження державних урядових повноважень⁵. Громадянське суспільство у системах розвинутої демократії є одним з найважливіших і найпотужніших важелів у системі стримувань і противаг,

¹ Див.: *Walzer M.* Spheres of Justice. — USA: Basic Books, 1983. — P. 300.

² Див.: *Darendorf R.* Roads to Freedom // *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy.* — N.-Y., 1990. — P. 13.

³ Див.: *Штюдемманн Д.* Громадянське суспільство в Німеччині // *Міжнародний суспільно-політичний щотижневик «Дзеркало тижня».* — 2002. — № 5. — 9—15 лютого. — С. 3.

⁴ Див.: *Філософія права: Навчальний посібник / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчковський та ін.; За заг. ред. В. Костицького, Б. Ф. Чміля.* — К., 2000. — С. 26.

⁵ Див.: *Національні стандарти основ громадянських прав і держави.* — Х., 1998. — С. 9.

які мають унеможливити зловживання політичною владою. Тому, як це не парадоксально виглядає, держава, що прагне створити підвалини справжнього демократичного режиму, у стратегічному сенсі зацікавлена у створенні розгалуженої мережі громадянського суспільства¹. Щодо України, то реалії сьогодення далеко не такі оптимістичні. Про це також зазначив у своєму виступі В. Литвин: «...держава, її сучасна конструкція, сприймає громадянське суспільство як виклик і небезпеку для себе, хоча наявність його, окрім усього іншого, є умовою ствердження самої держави, зокрема і тому, що у перехідних державах однією з найважливіших функцій громадянського суспільства є утримання соціальних конфліктів у цивілізованих рамках»².

Громадянське суспільство також може бути визначено як сфера або підсистема суспільства, яка є аналітичною і певною мірою відокремленою від сфер політичного, економічного і релігійного життя. Іншими словами, «громадянське суспільство є сферою солідарності, в якій напружено переплітаються як абстрактний універсалізм, так і партикулярні версії спільноти. Воно є як реальною, так і нормативною концепцією»³. У сучасних розвинутих країнах громадянське суспільство не є простим додатком економічної системи і тим більш, додатком держави, а виступає «ареною діяльності різноманітних організацій, кожна з яких намагається захистити політичні або класові інтереси певної соціальної групи»⁴. Д. Штюдемманн пропонує, у вужчому розумінні, громадянське

¹ Див.: Давидова І. Г., Сорока Л. С. Основні ознаки громадянського суспільства в Харківському регіоні // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: Науковий збірник / Укладач В. В. Нікітін. — Х., 2001. — С. 33.

² Див.: Литвин В. «Ми не маємо права віддавати долю людей і країни виключно на розсуд окремих осіб...» // Информационно-аналитическое издание «Вода-Жизнь». — 2003. — № 3. — С. 3.

³ Див.: Alexander J. Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society // When Culture Talks: Exclusion and The Making of Society. — Chicago, 1993. — P. 291.

⁴ Див.: Свінцицький В., Федорченко П. Громадянське суспільство в Україні: концепції і реалії // Бюлетень Міжнародного фонду «Відродження». — К., 1994. — № 4–5. — С. 16.

суспільство визначати як демократичну форму самоорганізації суспільства, незалежну від держави і ринку¹. Однак необхідно констатувати, що позиція безумовного розмежування держави і громадянського суспільства не задовольняє сучасні вимоги розвитку суспільних інститутів і не витримує критики, наприклад, одного із дослідників, який зазначив, що бездержавне громадянське суспільство поки що ніхто не знайшов². Д. Кін пропонує розрізняти європейське, азіатське, африканське громадянське суспільство³. В. М. Селіванов вважає, що «громадянське суспільство» як певне узагальнення може бути лише теоретичною абстракцією, поняттям, яке дійсно має свою сутнісну природу, але залежно від конкретних історичних умов різну форму, що потребує постійного оновлення уявлення про це соціальне явище⁴. Основними рисами громадянського суспільства на його думку є:

- свобода та ініціативність особи, спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам; визнання невід'ємних індивідуальних прав людини і громадянського стану;

- розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, згідно з яким людина завжди повинна розглядатися як мета і ніколи як засіб;

- ліквідація відчуженості людини стосовно соціально-економічних структур і політичних інститутів, реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей;

- послідовний захист прав і свобод людини і громадянина, де громадянське суспільство може діяти як сила, незалежна від держави;

- власність як основа ініціативної, творчої підприємницької діяльності. Тільки володіючи власністю, людина може бути справді вільною, ініціативною особистістю;

¹ Див.: Штюдемманн Д. Громадянське суспільство в Німеччині. — С. 3.

² Див.: Молчанов М. А. Дискуссионные аспекты проблемы «национальный интерес» // Полис. — 2000. — № 1. — С. 10.

³ Див.: Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення: Пер. з англ. О. Грищенко. — К., 2000. — С. 21–38.

⁴ Див.: Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — С. 226.

– духовність життя суспільства, в основі якого визнання гуманістичних та демократичних за своєю суттю загальнолюдських цінностей;

– існування так званого «середнього класу» як соціальної бази громадянського суспільства;

– відсутність жорсткої регламентації з боку держави приватного життя членів суспільства, існування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

– активна участь у суспільному житті недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, кооперація, господарські корпорації, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етичні, конфесійні та інші об'єднання); наявність суспільних рухів і організацій різних видів, які намагаються підтримати своє існування й досягти своїх корпоративних цілей;

– визнання й матеріалізація ідеї верховенства права, поділ права на публічне та приватне, де основними ознаками приватного є орієнтація на людину-власника, рівний правовий статус у цивільних відносинах інтересів державних органів, громадських структур та громадянина, детальне регулювання різних видів відносин у сфері підприємництва, ринкового господарювання, розвиток орієнтованих на регулювання підприємницької діяльності нових галузей приватного права (підприємницьке, банківське, вексельне тощо)¹.

Проведений аналіз еволюції розвитку громадянського суспільства дозволяє виокремити такі три основні аспекти його діяльності: самоорганізаційний, демократичний, соціальний.

Самоорганізаційний – це діяльність різних асоціацій, спрямована на вирішення справ окремих людей або невеликих груп. Вони не займаються політикою, проводячи усі громадські ініціативи (обладнання дитячих майданчиків, озеленення дворів, заходи щодо охорони власності тощо) суто для вирішення власних проблем. Демократичний – це діяльність організацій, які ставлять перед собою завдання певною мірою готувати людей до політики, політичної соціалізації, в першу чергу торкаючись владних відносин. Це своєрідна школа де-

¹ Див.: *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – С. 233.

мократії, діяльність об'єднань громадян, які цікавляться політикою і ставлять за мету протистояти можливим намірам узурпації влади або іншим подібним речам. Соціальний – це реалізація функцій у суспільстві загального добробуту, допомога бідним, інвалідам тощо.

Разом з тим необхідно зазначити, що в певні періоди розвитку суспільства окремі аспекти можуть посилюватися або послаблюватися. Якщо на певних етапах має місце загострення окремих проблем, суперечностей, то громадянські суспільства також політизуються, в результаті посилюється демократичний аспект і другорядними стають самоорганізаційний і соціальний. Пріоритетність соціальних проблем в суспільстві може послабити увагу до політики і зменшити ініціативність щодо самоорганізації.

Юрген Габермас змалював картину становлення громадянського суспільства як формування середовищ, де народжується та розвивається громадська думка. Якщо немає середовища, де б формувалася громадська думка, якщо люди не можуть обговорити громадські справи, вони стають відчуженішими від громадських справ, закриваються у власних домівках. Їх уже не обходить, що робиться поза межами приватного простору, і громадянське суспільство занепадає. Але багато хто не погоджується з такою позицією, обґрунтовуючи свою думку тим, що сучасні форми комунікацій відкривають нові можливості у формуванні громадянського суспільства. На погляд автора, монополія якогось одного із способів спілкування не сприятиме розвитку громадянського суспільства, тому необхідно поєднувати як традиційні, так і новітні форми обміну інформацією.

Пріоритети громадянського суспільства відрізняються від пріоритетів держави. Якщо для держави ними залишаються безпека, стабільність, порядок і захищеність, то для громадянського суспільства пріоритетами стають свобода, ініціатива, динамізм і спонтанна активність¹. Незважаючи на закріплення громадянських пріоритетів, разом з тим, як писав В. Шаповал, нові конституції посттоталітарних країн залиши-

¹ Див.: *Речицький В. В.* Політична активність. Конституційні аспекти. – С. 90.

лись у своїй основі законами держави, а не громадянського суспільства¹.

Щодо формування в Україні громадянського суспільства проблема полягає в тому, як у хаотичному світі різних структур, серед яких здійснюється структура держави, виростити паростки громадянської активності без того, щоб вони одразу не були затоптані. А тому здійснення правової реформи одночасно передбачає і розв'язання проблеми становлення громадянського суспільства як такого. Оскільки громадянське суспільство включає всю сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічних, морально-етичних, релігійних, національних тощо, зрозуміло, що і правова база всіх таких відносин (сфер життя) має бути відповідним чином розвинена, вдосконалена, а то й принципово змінена².

Термін «громадянське суспільство» надзвичайно змістовний, у ньому міститься велика зона невизначеності, що і породжує значні розбіжності в тлумаченні. Існуючі позиції науковців щодо співвідношення держави і громадянського суспільства умовно можна поділити на три групи.

1. Громадянське суспільство є складовою частиною держави. В. В. Корженко, наприклад, вважає, що розвинуте громадянське суспільство є суттєвим компонентом демократичної, правової, соціальної держави³. Політико-правовій теорії відомий такий тип взаємовідносин, коли держава перебирає на себе усі функції громадянського суспільства, в такій ситуації потреба в останньому просто відсутня. У зв'язку з цим М. І. Матузов стверджує, що радянське суспільство ніколи не було і не могло бути ні правовим, ні громадянським⁴. Очевидно, що, будучи складовою частиною держави, громадянське

¹ Див.: Шановал В. Передмова // Конституції нових держав Європи та Азії. — К., 1996. — С. 8.

² Див.: Воронов І. Не проклинати, а осмислювати минуле. — С. 27.

³ Див.: Корженко В. В. Партії у громадянському суспільстві: перестороги соціально-філософського дискурсу // Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: Науковий збірник / Укладач В. В. Нікітін. — Х., 2001. — С. 33.

⁴ Див.: Матузов Н. И. Гражданское общество // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1999. — С. 190.

суспільство не зможе вирішувати ті завдання, розв'язання яких від нього очікують.

2. Громадянське суспільство і держава — «органічні складові збалансованої соціальної цілісності». Таку позицію займає Б. Ф. Чміль, який зазначає, що державі протистоїть громадянське суспільство як альтернатива, контрагент державного врядування, якому властиві формалізм, ієрархія та централізована директивність. Певна протилежність ознак і цінностей держави та громадянського суспільства аж ніяк не означає їхньої антагоністичності. Навпаки, вона зумовлює їхню потребу одне в одному. Громадянське суспільство не може існувати поза державою, без громадянського суспільства не може існувати повноцінна правова держава. Їх слід розглядати як органічні складові збалансованої соціальної цілісності, життя людини, як нерозривні сфери суспільного буття, що знаходяться в постійному зв'язку та опозиції, доповнюючі і стримуючі одна одну¹.

3. Держава є складовою частиною громадянського суспільства. І. І. Кальной стверджує, що нині концептуальний характер громадянського суспільства суттєво змінюється, воно включає такі структурні елементи, як державу і самоврядування, працю і капітал, а також сім'ю². На наш погляд, громадянське суспільство не протистоїть державі, а включає її як структурний елемент. І від того наскільки цей елемент, держава, є правовим, демократичним залежить і розвиток громадянського суспільства.

Найважливіший фактор внутрішньої слабкості суспільства — його залежність від влади³. Конституція — це гарант свободи громадянського суспільства, проявом якого є певна міра позитивного хаосу, невпорядкованості в економіці (ринку), політиці (демократія), приватному житті. Важливим у

¹ Див.: Філософія права. — С. 26.

² Див.: Кальной И.И. Онтологические основания гражданского общества // Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский. — 2-е изд., доп. — СПб., 2002. — С. 43.

³ Див.: Ворожейкина Т. Е. Государство и общество в России и Латинской Америке // Общественные науки и современность. — 2001. — № 6. — С. 7.

ній є те, що вона охороняє громадянське суспільство проти надмірної зарегульованості, ідейного обскурантизму, зазіхань живої влади на владу деперсоніфіковану, абстрактну. Забезпечення конституціями режиму свободи, у якому в першу чергу зацікавлене громадянське суспільство, не суперечить з точки зору суспільних інтересів стабільності і порядку¹. Конституції, на думку В. В. Речицького, не створюються, а виростають, їх поява свідчить про зрілість громадянського суспільства, про усвідомлення громадськістю свого принципового верховенства над державою і її владою і отождолення себе з головним фактором політичного прогресу².

І. І. Кальной стверджує, що ключовим поняттям громадянського суспільства виступає свобода як умова і спосіб людської самореалізації, обтяженої мірою персональної відповідальності. Якщо в суспільстві відсутня свобода або вона не оцінюється належним чином, то там і нема умов для виникнення і розвитку громадянського суспільства. Особливість громадянського суспільства виявляється в тому, що його не можна створити штучно там, де відсутня реальна свобода і її адекватне сприйняття, де відсутнє розуміння її цінності. Онтологічною основою громадянського суспільства виступає ринок і його відносини, а основою держави – політика і її відносини³. Схожу позицію займає В. М. Селіванов. На його думку, усвідомлення цінності свободи, що передусім полягає у свідомій і законній незалежності самоврядних соціальних суб'єктів, яка забезпечується існуючими політико-юридичними інституціями, є однією з найважливіших умов процесу становлення і функціонування громадянського суспільства⁴.

Н. І. Матузов стверджує, що по суті термін «громадянське суспільство» отримав у літературі свій особливий зміст і в су-

¹ Речицький В. В. Політична активність. Конституційні аспекти. – С. 93–96.

² Див.: Речицький В. Конституційний процес в Україні як феномен демократії // Вісник Академії правових наук України. – 1995. – № 4. – С. 125–134.

³ Див.: Кальной И. И. Онтологические основания гражданского общества. – С. 29.

⁴ Див.: Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – С. 225.

часному розумінні відображає певний тип (стан, характер) суспільства, ступінь його розвиненості, завершеності. Іншими словами, під цим поняттям розуміють суспільство, яке відповідає ряду вироблених історичним досвідом критеріїв: більш висока ступінь у розвитку соціальної спільноти, міра його зрілості, розумності, справедливості¹.

Різноманітність позицій щодо категорії «громадянське суспільство» свідчить про відсутність системного підходу при визначенні його поняття, а в існуючих, як правило, домінує випадковий набір ознак. Разом з тим необхідно зазначити, що Україна, хоча і повільно, але просувається на шляху до становлення громадянського суспільства, визначено пріоритети, контури, відомі елементи, але це лише окремі фрагменти проекту. Образ громадянського суспільства, що починає формуватися, поки що є ідеалізованим, безумовно він потребує наукового аналізу і апробації на емпіричному рівні.

Підпорядкованість держави праву дає надію, що громадянське суспільство з часом не буде асоціюватися лише з державою, а буде мати розвинуте місцеве самоврядування, активний недержавний сектор, небайдужий до публічних справ громадян.

¹ Див.: Матузов Н. И. Гражданское общество. – С. 189.